

О.Б. Бубенок, О.О. Хамрай

А.Ю. КРИМСЬКИЙ У ЗАСЛАННІ У ЗВЕНИГОРОДЦІ (деякі обставини написання монографії “Історія хазарів”)

Академік А.Ю. Кримський відомий науковому світові насамперед як автор багатьох сходознавчих досліджень. На жаль, значна частина його рукописних праць так і залишилась неопублікованою. Серед них – велика монографія “Історія хазарів”. Зрозуміти її значення для хозарознавчої науки можна, лише усвідомивши той складний життєвий шлях, який пройшов А.Ю. Кримський під час її написання. А це збіглося з 30-ми роками ХХ ст., що позначилися для української сходознавчої науки великими втратами. Цілком очевидно, що це відобразилось не лише на структурі, а й на змістові великої монографії, яка дійшла до нас незакінченою. Ознайомлення з усіма відомими нам варіантами рукопису роботи А.Ю. Кримського “Історія хазарів” викликало не лише великий інтерес до неї, а й іноді щире здивування. Це стосується насамперед так званої “першої частини” монографії. Звідси і виникло саме зацікавлення до того, чому праця видатного українського орієнталіста містить деякі несподівані пасажі. З огляду на це важливе значення може мати розвідка, присвячена історії роботи А.Ю. Кримського над текстом монографії “Історія хазарів”, що робиться вперше.

Як вдалося встановити, у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігається декілька праць А.Ю. Кримського, присвячених історії хозарів. Зокрема, дві вступні статті до історії хозарів, написані рукою А.Ю. Кримського російською мовою (ІР НБУВ, ф. ХХХVI, №66) і машинописна стаття до енциклопедії (ІРНБУВ, ф. ХХХVI, №40). Найоб’ємнішими й найбільш готовими до публікації можна вважати такі одиниці зберігання: машинопис із фонду І – №№ 2536 і 25576, два документи з фонду ХХХVI – №№ 64, 65 і один документ із фонду І – № 25500. Вони являють собою машинописні аркуші різного формату, деякі з них містять виправлення й доповнення, зроблені рукою А.Ю. Кримсь-

кого. До цієї ж категорії належать од. зб. ІР НБУВ, ф. І, №№ 25494, 25497 і 25498. Решта матеріалів – це рукописні тексти “Історії хазарів”, написані самим А.Ю. Кримським. Здебільшого вони містять той самий текст, що й машинописні копії. Це стосується насамперед таких одиниць зберігання, як ІР НБУВ, ф. І, №№ 25490, 25492, 25493 та 25495. Документ ІР НБУВ, ф. І, № 25491 являє собою окремі чернетки з топонімами й етніміями, написаними різними мовами.

У 2008 р. автори цієї статті під керівництвом нині вже покійного професора В.К. Міхеєва видали так звану “першу частину” монографії А.Ю. Кримського “Історія хазарів” у сьомому томі часопису “Хозарський альманах” [Кримський 2008]. Організаційну та фінансову підтримку видання тоді здійснив нині покійний професор Б.С. Елькін.

Вже опублікована версія так званої “першої частини” великої праці А.Ю. Кримського “Історія хазарів” базується на машинописі, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського під шифром ХХХVI, 64 складається з 386 аркушів та містить виправлення, внесені рукою самого А.Ю. Кримського. На щастя, вона збереглась у повному обсязі. Фактично цей фрагмент являє собою текст, що складається з 12 розділів. Перші два розділи – “Вступне слівце” та “Лінгвістична приналежність хазарів...” – надруковані на одній друкарській машинці, а решта – на іншій, але також українською мовою. Про це може свідчити те, що у першому випадку помітно правильне використання літер “ї” і “і” (рис. 1–2). При використанні другої друкарської машинки помітно, що друкарка досить часто замість “ї” друкувала “і” (рис. 3–4). При цьому у другому випадку відсутня літера “е”, а замість неї використовувалась літера “е”.

Монографія розпочинається “Вступним слівцем” самого А.Ю. Кримського, який

охарактеризував історичну місію Хозарської держави так: «Охороняючи таким чином шляхи транзитного торгу між сходом та заходом, чинячи тим способом неабияку культурно-економічну міжнародно службу, даючи спромогу східному слов'янству розгорнути свою колонізацію по степовій Україні “аж до моря”, сама з тієї культурної служби, з того торгу, з тої колонізації процвітаючи-багатіючи, великодержавна Хазарщина проіснувала чотириста яких років, од VII-го безмалъ до половини XI століття, а особливу політичну силу, в світовому розмахові, мала в VII–IX вв.» [Кримський 2008, 24]. Необхідно зазначити, що “Вступне слівце” являло собою перший розділ так званої “першої частини” монографії. У так званій “другій частині” монографії взагалі відсутня наскрізна нумерація розділів, що свідчить про їх не написання в різний час.

У другому розділі “Лінгвістична приналежність хазарів (і одномовних з ними болгарів), як хронологічний ключ для їх найдавнішої історії” А.Ю. Кримський прийшов до висновку, який не зустрічає заперечень у сучасних дослідників: “Хазарська мова, хоч (це далі буде видно) стояла, вкупі з болгарською, осібно серед інших тюркських мов, являлася будь-що-будь мовою тюркською” [Кримський 2008, 29].

Проте подальша структура “першої частини” монографії може викликати у сучасного читача певні заперечення. Так, А.Ю. Кримський свій історичний екскурс розпочинає у третьому розділі з палеоліту. Потім у четвертому розділі він торкається трипільської культури, яку він датує “роки 2000 перед нашою ерою” [Кримський 2008, 39]. Однак сучасні дослідники відносять існування трипільської культури до IV–III тис. до н.е. Такий історичний екскурс А.Ю. Кримський виправдовує таким своїм припущенням: “Ніщо не забороняє нам п і д о з р і в а т и, що за трипільських часів могли десь і в степах, надто ближче до Волги, Уралу, скажемо – в Оренбурщині, перебувати й предкам болгаро-хазарів або ще й інших прото-тюрків” [Кримський 2008, 49].

Розділи V–VII монографії відображають намагання А.Ю. Кримського знайти предків ранньосередньовічних хазарів та барсилів серед народів Геродотової Скіфії. Висновок, до якого прийшов український академік, на сьогодні виглядає принаймні історіографічним анахронізмом: «назву (Σκόδα Βασίλειοι) Геродота треба розуміти не як “царські” скити, а як імення власне “Басилей” чи “Барсилей”, так само як в Ге-

родотових к а т і а р а х (IV, 6) треба бачити “хазарів”, і що Геродотові басилей та катіари це будуть самі басилей й хазари (народ, розуміється не іранський), яких у тісному комплексі знатимуть ранні вірменські та сирські історики і географи, а названі в візантійця Теофілакта Сімокатського VII в. надкавказький народ “Барселт” має своє ім'я од Геродотових ба/р/силей» [Кримський 2008, 71].

Що стосується ототожнення ранньосередньовічних барсилів зі скіфами-“басилейми” (царськими), то жоден із сучасних дослідників навіть не припускає можливості такого зв'язку. При цьому етнічна приналежність барсилів і досі залишається предметом дискусій. Ще І. Маркварт вважав барсилів гунською народністю VI ст. [Marquart 1898, 87], М.І. Артамонов, М.Г. Магомедов, Я.А. Федоров та Г.С. Федоров вважали їх одним із болгарських племен [Артамонов 1962, 131–132; Магомедов 1983, 177; Федоров Я.А., Федоров Г.С. 1978, 84], А.П. Новосельцев, О.В. Гадло та С.О. Яценко – частиною аланів [Новосельцев 1990, 83–84; Гадло 1979, 68; Яценко 1996, 168–169]. Що стосується Геродотових катіарів, то також жодному дослідникові, окрім А.Ю. Кримського, ще не приходило на думку пов'язати їх із хозарами.

Розділи VIII–XI монографії саме присвячені пошукові доказів запропонованої гіпотези. Проте найбільший інтерес може становити останній XII розділ першої частини монографії «Готська держава II–IV вв. і надкавказькі “Північні народи” (алани, болгарі і ін.)», де А.Ю. Кримський звертається до повідомлень вірменських джерел про перебування барсилів і хозарів на Кавказі у перші століття нової ери. На підставі цих повідомлень А.Ю. Кримський зробив висновок, що може викликати незгоду з боку сучасних дослідників: «От, коли ми знаємо, що алани II–IV в. вдиралися в Закавказзину з своєї півночі найчастіш через “браму Аланську” (Даріал), а хазари для наскоків обирали собі просмик Чорський (по теперішньому Дербендський) коло Каспія, то це вже є ніби вказівка, нехай не виразна, або легкий натяк, що головніші тодішні кочовища аланські зосереджувалися побільше на північ од Даріала, а головні хазарські на північ од теперішнього Дербенда» [Кримський 2008, 132]. На цьому так звана “перша частина” монографії “Історія хазарів” закінчується.

За останні десятиліття ми вже неодноразово зустрічалися з таким підходом у деяких сучасних дослідників, яких звинува-

чують у пантюркізмі. Проте чи можна звинувачувати у таких поглядах багатьох радянських істориків 30–40-х рр., які у справі походження народів, як і А.Ю. Кримський, міцно стояли на позиціях автохтонізму. Саме у цей період запанувала тенденція акцентувати увагу на характері соціальних відносин, що базувалось переважно на еволюціоністських ідеях про панування феодалізму навіть у кочових суспільствах. При цьому питанням етнічної історії не надавалось належної уваги. Це дуже швидко призвело у 30–40-ві рр. ХХ ст. до панування такого вчення, як “яфетична теорія М.Я. Марра”. Зміст так званої “першої частини” монографії А.Ю. Кримського “Історія хазарів” може свідчити, що навіть академік А.Ю. Кримський зазнав впливу ідей академіка М.Я. Марра про автохтонне походження народів.

Ще на початку ХХ ст. М.Я. Марр створив яфетичну теорію, наріжним каменем якої стало вчення про спорідненість кавказьких мов [Марр 1915, 287]. Надалі він намагався довести, що мовний розвиток відбувався не стільки у відповідності до мовного дерева, як того вимагала класична індоєвропейстика, скільки, навпаки, шляхом змішання та “схрещення” мов. На підставі цього М.Я. Марр зробив такі висновки: 1) усі сучасні мови, а з ними і сучасні народи, являють собою наслідок змішання у стародавні часи; 2) цим він стверджував пріоритетність автохтонного розвитку, який відбувався на місці безперервно від стадії до стадії шляхом інтеграції сусідніх груп, що дозволяло ігнорувати роль міграцій; 3) мова, культура, раса, релігія тощо – це лише історичні категорії, котрі зазнають зміни у часі, тобто між ними немає жорстких кореляцій; 4) культури та мови, у тому числі стародавні, були не просто змішані, а класові за своєю сутністю. Інакше кажучи, М.Я. Марр виводив етнічність з етнічної стратифікації, що утворилася унаслідок злиття різних племен, які посідали у новій соціальній спільності різні соціальні позиції, утворюючи своєрідні стани [Марр 1915, 293]. Розвиваючи далі свою концепцію, М.Я. Марр почав стверджувати, що найдавніші яфетичні (кавказькі) мови унаслідок соціально-економічних зрушень почали перетворюватись в індоєвропейські, що збіглося з початком доби металу [Марр 1933, 325–326].

Таким чином, М. Я. Марр став творцем “теорії універсальних соціально-економічних стадій”, що, на його думку, відповідало “певним мовним системам та станам”. Вважаючи мову надбудовою, він стверджував, що

мови змінюються у відповідності до зміни господарських та суспільних форм [Марр 1927, 58]. М.Я. Марр увів поняття про “яфетичну стадію”, котра, на його думку, стала підґрунтям для всіх мов світу. Він навіть вірив у те, що “слов’яно-руська” спільність склалася на основі “скіфо-яфетичної” [Марр 1935, 305, 340]. Варто зазначити, що у 20–30-ті рр. ХХ ст. багато радянських істориків мусили рахуватись з основними положеннями М.Я. Марра. Так, О.М. Бернштам, розвиваючи далі “вчення М.Я. Марра”, створив схему розвитку народів в азійських степах: від “скіфської” стадії до “гунської” і далі до “тюркської” [Бернштам 1935].

На думку В.А. Шнілєрманна, “яфетична теорія” М.Я. Марра у 20–30-ті рр. ХХ ст. в СРСР дістала підтримку з кількох причин. По-перше, М.Я. Марр стояв на позиціях інтернаціоналізму. По-друге, вчення М.Я. Марра відповідало концепції тоді популярного історика М.М. Покровського, відповідно до якої варто вивчати насамперед етапи, спільні для історії всіх народів, незважаючи на відмінності між ними. По-третє, М.Я. Марр вважав, що людству з давніх часів була притаманна саме класова структура унаслідок групового змішання. По-четверте, ідеї автохтонізму “яфетичної теорії” були протиставлені міграціоністським концепціям, дуже популярним у Німеччині [Шнілєрманн 1993, 52–60].

Проте чи вірив академік А.Ю. Кримський в ідеї автохтонізму? Чи не був він змушений писати так, як від нього вимагали? На користь останнього може свідчити те, що А.Ю. Кримський, на відміну від більшості радянських вчених, не вважав класову боротьбу наріжним каменем історичного прогресу. Зміст усіх розділів монографії “Історія хазарів” свідчить про те, що в цьому питанні український академік був непохитним. Незважаючи на вказані недоліки, робота А.Ю. Кримського стала першою монографією, де історію хазарів подано не за проблемними підходами, з чим ми часто зустрічаємось і сьогодні, а за чисто хронологічним принципом. Це підтверджує також зміст ще не опублікованої другої частини монографії А.Ю. Кримського “Історія хазарів”, що охоплює події із VI по X ст.

Так, “друга частина” монографії повністю суперечить висновкам III–XII розділів “першої частини”. До того ж вона надрукована за допомогою першої друкарської машинки, де помітне правильне використання літер “г” і “і”, а також “є” (рис. 5–6). При цьому розділи “другої частини” монографії, на відміну від “першої”, не пронумеровані,

а нумерацію багатьох сторінок виправлено олівцем або ручкою.

Вже на перших сторінках так званої “другої частини” монографії А.Ю. Кримський аргументовано показав, що Хозарський каганат постав як самостійна держава, яка утворилася у VII ст. При цьому висновки українського вченого щодо етнічних процесів усередині цього племінного союзу багато у чому збігаються з поглядами сучасних дослідників. А.Ю. Кримський раніше за багатьох дослідників прийшов до висновку, що початок Хозарського каганату варто пов’язувати з подіями, котрі сталися в Туркестані, коли в 657–659 рр. китайці за допомогою уйгурів повалили “велико-хаканську династію” в Тюркському каганаті. А.Ю. Кримський також докладно зупинився на перебігу подій перших десятиліть VIII ст., що ознаменувалися арабо-хозарськими війнами. Характеризуючи хозаро-візантійські відносини у VIII ст., вчений звернув увагу на досить мирний характер цих зв’язків, підтвердженням чого мають бути шлюби між візантійськими імператорами та хозарськими принцесами. Описуючи події доіудейської історії хозарів, А.Ю. Кримський, один із небагатьох істориків, відзначив релігійну толерантність хозарів ще до прийняття хозарською верхівкою іудаїзму. Чимало уваги А.Ю. Кримський приділив питанням появи мадярів у степах України в IX ст. Проте найбільший інтерес становить його інтерпретація подій у Хозарії, що призвели до повстання каварів. З приводу “революції Кабарів” автор монографії “Історія хазарів” зазначив: «“Кавари”, які, за Костянтином, мусіли втікати із своєї батьківщини на захід, за Дін, до північної Чорноморщини та й розташуватися поміж новоприбулими дінсько-дніпрянськими (лебедійськими) мадярами – то була частина розбитої партії прихильників політичної влади самого хакана проти претензій ішабека». Не можна залишити поза увагою частини монографії А.Ю. Кримського “Історія хазарів”, присвячені іудаїзації хозарського суспільства. Дослідник прийшов до зовсім нетрадиційного погляду щодо часу і обставин іудаїзації хозарського суспільства: “Над християнством, по часті й юдейством що довгенько (гадаємо, принаймні до 880-их рр.) все ж серед іншої верстки хазарських верховодів, певне опозиційних хаканові, взяло гору юдейство зараз таки по Костянтиновому од’їзді”, тобто близько 865 р. Закінчується рукопис монографії А.Ю. Кримського “Історія хазарів” описом подій, що сталися у Східній Європі

у 80-ті роки IX ст. (рис. 6). Проте нам не відомо, чи багато останніх сторінок монографії втрачено назавжди.

Для нас великий інтерес становлять також дві вступні статті до історії хозарів, написані рукою Кримського російською мовою (ІР НБУВ, ф. ХХХVI, №66), тобто це російський варіант того тексту, що є “Вступним слівцем” до україномовної монографії “Історія хазарів” (рис. 7). Тому важливо встановити, коли міг з’явитися цей російськомовний текст – до написання українського варіанта “Вступу” до великої роботи про хозарів або пізніше. Текстологічний аналіз російськомовних варіантів вступних статей до історії хозарів свідчить про те, що у цьому випадку А.Ю. Кримський дотримувався орфографії радянського періоду, а не початку ХХ ст. Здається, що відповідь на це питання може дати фрагмент його листа до академіка І.Ю. Крачковського від 21 вересня 1938 р.¹ Там він запитує: «Будут ли печататься сборники в честь Марров, отца и сына? Моя вступительная статья к “Хазарам” сдана для сборника Марра-сына. Который из сборников больше имеет шансов на выход в свет? Или, может быть, пора просить о возвращении данных статей назад к автору?» [Неизвестные страницы... 1997, 301]. Скоріш за все, цей російськомовний варіант “Вступу” так і не був надрукований. Як ми побачимо далі, цей російськомовний текст був написаний А.Ю. Кримським після написання основного тексту так званої “першої частини” монографії про хозарів українською мовою, але до 1938 р.

Питання в тому, коли А.Ю. Кримський міг написати так звану “першу частину” монографії “Історія хазарів”? Скоріш за все, це мало збігтися з часами розгулу марризму. Тому великий інтерес може становити інформація Н.Д. Полонської-Василенко. Про дружину академіка М.П. Василенка автори колективної монографії “Микола Прокопович Василенко” повідомляють: “Відразу по смерті чоловіка (в 1935 р. – *О.Б., О.Х.*) вона взялася за систематизацію його величезного архіву, заходилася збирати спогади друзів і знайомих про Миколу Прокоповича. (...) Більшу частину архіву Василенка вона потім передала до академічної бібліотеки, а решту разом зі своїм власним архівом залишила в родичів. 1970 р. ці останні документи завдяки енергії і наполегливості директора Центрального державного архіву-музею літератури Л.А. Проценко та її колег були прийняті на державне зберігання. Для того щоб належним чином оцінити громадянську і професійну позицію архівістів, треба на-

гадати, що після Великої Вітчизняної війни Наталя Дмитрівна виїхала до Німеччини, де і скінчила свої дні 1973 р.” [Вороненко, Кістерська, Матвеева, Усенко 1991, 242]. Серед цих архівних документів і були листи А.Ю. Кримського до Н.Д. Полонської-Василенко.

Перебуваючи в еміграції, Н.Д. Полонська-Василенко повідомила про обставини написання “Історії хазарів” у ювілейній статті про академіка А.Ю. Кримського на честь його “століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті”, що була надрукована в українському емігрантському часописі “Український історик” у 1971 р.² Тоді Н.Д. Полонська-Василенко зазначила: «1930-ті роки знову дали можливість Кримському допомогти мені. 1934 р. мене, з великою групою наукових співробітників, було звільнено з Академії Наук, і 1935 року я втратила мого чоловіка. Треба було шукати якогось “вільного заробітку”, бо на інші посади нас, звільнених з Академії, не приймали. Я стала брати переписку на машинці. Кримський став давати мені переддрукувати свої праці, між іншим я переписувала його “Історію хазар”. Праця ця була надзвичайно цікава» [Полонська-Василенко 1971, 96]. Ця інформація знайшла підтвердження в цьому ж журналі “Український історик” за 1973 р., де було надруковано посмертну статтю Н.Д. Полонської-Василенко, спеціально присвячену роботі А.Ю. Кримського “Історія хазарів”. Про час і умови написання цієї великої роботи українського академіка вона зазначала: «Над цією темою працював він в останні роки свого життя. Написані його рукою аркуші переддрукувала на машинці Ольга Петрівна Косач-Кривенюкова, але потім, в середині 1930-их років, не знаю чому відмовилася продовжувати працю. Тоді, в 1936 році, А. Кримський звернувся до мене з проханням продовжувати працю, від якої відмовилася Ольга Петрівна. Моє становище було таке: року 1932 мене було звільнено з Академії Наук, року 1935 помер мій чоловік, і я перейшла на становище приватної “машиністки”. Я мала машинку з двома шрифтами – слов’янським та латинським, і це було дуже зручно для переддрукування праці Кримського, де було багато різних цитат та бібліографічних вказівок різними мовами. Року 1937 мене знову прийняли на працю в Академії Наук, і я не пригадую, хто продовжував друкувати і чи було доведено її до кінця» [Полонська-Василенко 1973, 142–145].

Таким чином, частини цієї великої роботи друкували дві різні машиністки у різний час. Проте нам не відомо, які сто-

рінки друкувала О.П. Косач-Кривенюкова, а які – Н.Д. Полонська-Василенко. З другого боку, незрозуміло, чому саме в 1936 р. А.Ю. Кримський звернувся по допомогу до Н.Д. Полонської-Василенко.

Однак немає сумнівів у тому, що над своєю монографією “Історія хазарів” академік А.Ю. Кримський активно працював у 1936 р., який виявився одним із найтяжчих років його життя. У своїй монографії “А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук” Л.В. Матвеева та Е.Г. Циганкова охарактеризували становище академіка в 1933–1936 рр. так: «...в стінах партпарату на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 22/IX 1933 р. при розгляданні Проекту постанови про стан і роботу Всеукраїнської Академії наук була прийнята цілком таємна постанова: “Лишити звання академиків Воблого и Крымского, как активных классовых врагов, лидеров националистических группировок, заблокировавшихся в академии на общей антисоветской платформе”. В наступном році той же Коллерог, обгрунтовуючи необхідність перебудовни стурктури ВУАН, знов перелічує головних “ворогів” – того ж М. Грушевського і Воблого, Крымського і Перетця...» Проте до позбавлення А.Ю. Кримського звання академіка, на щастя, не дійшло. Але було запропоновано перевести його на пенсію, усунувши зі штатних посад разом з іншими вченими [Матвеева, Циганкова 1997, 40].

За дослідженнями Л.В. Матвеевої та Е.Г. Циганкової, після цих подій, у 1934–1936 рр., А.Ю. Кримський “майже стало перебував у Звенигородці, поділяючи тяжку долю українського народу в годину голодомору” [Матвеева, Циганкова 1997, 40]. Дослідники також зазначили: “В ті роки єдиним засобом існування для нього і його родини була мізерна академічна платня та пайок й невеликий клатик землі біля будинку. З його листів ми довідуємось про злиденне животіння, принципово несумісне з людською гідністю. Однак саме в тих подіях слід шукати початок повороту на його життєвому шляху, який хоч і тимчасово, але надав вченому можливість нормально працювати” [Матвеева, Циганкова 1997, 40].

Проте є підстави вважати, що й перебуваючи у засланні у Звенигородці А.Ю. Кримський продовжував працювати над своїми працями, серед яких була й “Історія хазарів”. Свідченням цього може бути листування А.Ю. Кримського з Н.Д. Полонською-Василенко в 1936 р.

Так, у листі до неї від 23 серпня 1936 р. академік А.Ю. Кримський зазначає: “Не знаю, як дякувати Вам за переслані гроші, –

прийшли всі чотири перекази. Висилати мені й сестрі можна в один і той самий день, отже, це Вам трохи вкоротить час при найближчому експедиюванні. Надзвичайно мене врадувало, що Вам пощастило здобути одразу платню за цілий місяць, а не за півмісяця. Як це Вам пощастило?.. Живу спокійно (слабував у липні через нечувану спеку: 43 гр. в тіні!); працюю багато...” [Епістолярна... 2005, 235]. З листа А.Ю. Кримського до Н.Д. Полонської-Василенко від 14 жовтня 1936 р. ми дізнаємося про те, що український академік був у повному відчаї і намагався знайти вихід із цього важкого становища: “Погода знов гарна, я сподіваюся вичуняти швидко, та на душі в мене сум і сум. Думки про скрутне становище моєї сім’ї аж мучать мене, а надії на покращення нема” [Епістолярна... 2005, 235]. Незважаючи на це, А.Ю. Кримський восени 1936 р. активно працював над “Історією хазарів”. Про це може свідчити фрагмент його листа до І.Ю. Крачковського від 10 жовтня 1936 р.: “Потом я бросился писать вступительные главы к истории хазар, так сказать, их предысторию. Эта работа кончается уже. Результат получился хороший тем, что опять душевно успокоился...” [Неизвестные страницы... 1997, 250]. Є підстави вважати, що до того А.Ю. Кримський віддав основний текст “Історії хазарів”, тобто так звану “другу частину”, до видавництва, але там її так і не надрукували. Про це може свідчити його лист до І.Ю. Крачковського від 18 жовтня 1936 р., де зазначено: «Книга “История хазар” не вышла. Случайно я узнал, что и Кипарисова, который предлагал мне напечатать мою работу, турнули. Во время поздней весны и лета я отделал еще и пре-историю хазар, о чем Вам уже писал» [Неизвестные страницы... 1997, 252]. Отже, виходить, що А.Ю. Кримський вже до осені 1936 р. міг закінчити так звану “другу частину” монографії “Історія хазарів”. Проте нам вдалося віднайти лише великий фрагмент “другої частини” без початку і кінця (рис. 5–6). Виходить, що закінчений машинопис монографії так і не повернули авторові з видавництва. У цьому немає нічого дивного, бо цей первісний варіант великої роботи про хазарів не відповідав основним ідеям академіка М.Я. Марра.

Отже, зіставляючи листи А.Ю. Кримського зі спогадами Н.Д. Полонської-Василенко, можна дійти висновку, що в 1936 р. Наталія Дмитрівна, перебуваючи у Києві, друкувала частину монографії “Історія хазарів” і отримувала за це платню. Проте чи міг А.Ю. Кримський платити їй за роботу зі своєї невеликої пенсії? Це пи-

тання залишається відкритим. Питання також у тому, яку частину монографії “Історія хазарів” передрукувала в 1936 р. Н.Д. Полонська-Василенко? Відомо, що після 1936 р. ситуація змінилася на краще.

Як уже було згадано, у своїх спогадах Наталія Дмитрівна зазначає, що “року 1937 мене знову прийняли на працю в Академії Наук” [Полонська-Василенко 1973, 145]. Що стосується А.Ю. Кримського, то, за спостереженнями Л.В. Матвєєвої та Е.Г. Циганкової, у його житті також відбулися позитивні зміни: “Восени 1937 р. ще не йшлося про повернення визнаного видатного вченого, але ознаки потепління були безсумнівні. Наприкінці жовтня Президія постановила зарахувати перебування Кримського у Звенигородці як наукове відрядження і надалі продовжувати виплату йому академічної пенсії, його відряджено у Ленінград на сесію арабистів СРСР тощо” [Матвєєва, Циганкова 1997, 45].

Таким чином, виходить, що на цю зміну становища академіка та його тимчасової друкарки вплинула робота над монографією “Історія хазарів”. А.Ю. Кримський не міг представити так звану “другу частину” роботи, бо вона не відповідала настроям прибічників марризму, що спонукає вважати, що Н.Д. Полонська-Василенко в 1936 р. друкувала так звану “першу частину” “Історії хазарів”, витриману у дусі усіх ідей академіка М.Я. Марра про етногенез, що у 30-ті рр. XX ст. вважалось партійним керівництвом Президії Всеукраїнської Академії наук “революційним вченням”. Отже, репресії змусили А.Ю. Кримського написати те, що від нього хотіли почути.

Таким чином, можна констатувати, що до 1936 р. існував текст “Історії хазарів” А.Ю. Кримського, який був надрукований за допомогою першої друкарської машинки, що відобразилось у правильному використанні літер “т”, “і” та “є”. До нього від початку входили розділи “Вступне словце”, “Лінгвістична приналежність хазарів...”, а також всі розділи, що описують події хозарської історії, починаючи з VI–VII ст. Що стосується III–XII розділів так званої “першої частини”, то вони були надруковані з 1936 р. по 1937 р. за допомогою іншої (“слов’янської”) друкарської машинки. Складеться враження, що спочатку, до 1936 р., на першій друкарській машинці працювала О.П. Косач-Кривенюкова, а в 1936 р. роботу на іншій машинці закінчувала Н.Д. Полонська-Василенко. З огляду на тодішню політичну ситуацію в радянській Україні є підстави вважати, що академік А.Ю. Кримський

був змушений внести значні корективи до основного тексту своєї “Історії хазарів”, що мало відповідати основним принципам радянської історичної науки, котра базувалася на “досягненнях яфетичної теорії академіка М.Я. Марра”. Цілком можливо, що так звану “першу частину” (точніше, розділи III–XII) монографії А.Ю. Кримський написав після репресій проти нього в 1933 р., тобто у 1936 р., що збіглося з його засланням у Звенигородці.

Кілька десятиліть тому О.Й. Прицак вперше зробив посилання на монографію

А.Ю. Кримського в деяких своїх публікаціях на хозарську тематику [Pritsak 1965, 390], завдяки чому вона стала відома як “Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”. Отже, цей варіант назви став остаточним після того, як до неї була включена так звана “перша частина”. Проте Н.Д. Полонська-Василенко згадувала цю монографію лише як “Історія хазар” [Полонська-Василенко 1971, 96]. Отже, чи не настав час повернути справжню назву великої роботи А.Ю. Кримського про хозарів, від початку задуману як “Історія хазарів”?!

¹ Висловлюємо подяку О.Д. Василюк за надану інформацію.

² Висловлюємо ширю подяку Ю.М. Кочубею за люб’язно надані із власного архіву матеріали, що стосуються хозарознавчих студій академіка А.Ю. Кримського та його монографії “Історія хазарів”.

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов М.И.* История хазар. Ленинград, 1962.
- Бернштам Н.А.* Происхождение турок (к постановке проблемы) // *Первобытная история докантилистических обществ*, 1935, № 5–6.
- Вороненко В.В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б.* Микола Прокопович Василенко. Київ, 1991.
- Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград, 1979.
- Гурницький К.І.* Кримський як історик. Київ, 1971.
- Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. II (1918–1941 рр.).* Київ, 2005.
- Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.
- Кримський А.* Хазари (підготував М. Веркалець) // *Вісник АН України*, 1993, № 1.
- Кримський А.* Хазари (підготував М. Веркалець) // *Вісник АН України*, 1993, № 2.
- Кримський А.Ю.* Історія хазарів з найдавніших часів до X віку // *Хазарський альманах*. Т. 7. Київ – Харків – Єрусалим, 2008.
- Магомедов М.Г.* Образование Хазарского каганата. Москва, 1983.
- Март Н.Я.* Кавказский культурный мир и Армения // *Журнал министерства народного просвещения*, 1915, ч. 62 (июнь).
- Март Н.Я.* Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков // *Под знаменем марксизма*, 1927, № 6.
- Март Н.Я.* Избранные труды. Т. 1. Москва – Ленинград, 1933.
- Март Н. Я.* Избранные труды. Т. 5. Москва – Ленинград, 1935.
- Матвеева Л., Циганкова Е.* А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук. Київ, 1997.
- Неизвестные страницы отечественного востоковедения.* Москва, 1997.
- Полонська-Василенко Н.* Академік Агатангел Юхимович Кримський. 1871–1941 (Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті) // *Український історик* (Нью-Йорк – Мюнхен), 1971, № 3–4 (31–32).
- Полонська-Василенко Н.* Наукова спадщина А.Ю. Кримського (У справі рукопису “Історії хазар”) // *Український історик* (Нью-Йорк – Мюнхен), 1973, № 3–4 (39–40).
- Федоров Я.А., Федоров Г.С.* Ранние тюрки на Северном Кавказе. Москва, 1978.
- Шнилерман В.А.* Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // *Этнографическое обозрение*, 1993, № 3.
- Яценко С.А.* “Хазары” и “басилы” III–IV вв. в Северо-Западном Прикаспии. По армянским источникам // *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа (XIX Крупновские чтения)*. Тезисы докладов научной конференции. Москва, 1996.
- Der Islam*, 1949, band 29.
- Marquart J.* Die Chronologie der altturkischen Inschriften. Leipzig, 1898.
- Pritsak O.* *Yowâr und Kâḫar Kāwar* // *Ural-Altische Jahrbücher*, 1965, vol. 36.

Х А З А Р І В,

Книга 5 25.

I

Вступне слово.

Дві голами історичні "брами в Кавказкому краї": Аніанська (чи Дариларська) центрі, та Чорська (або Дербендська) кра...

Наші гарьські гвардійські прокопани, корі в сім'ячній, степовій Передній, кавказки ведуть на південь Кавказу, в Закавказжя, для проходу на південь були ст...

II

Лінгвістична приналежність казарів і одомованих в них (булгарів), як хронологічне най краще для їх найдавнішої історії:

Ктою вони були, родом ці казари, откозав цілі мови, в котім, і в 10 в, казарів кавказо-проказавленні державної рави казарів? Відкиля вони приїхав в Пів...

Писав історичні документи не дають нам на це точної і широкі відповіді. Натомість багачко говорять нам лінгвістички.

Кавказьки мови, хоч що далі були як відкритишля, якші в булгарських, особно серед інших тюркських мов, явнарасо будищо-були мовою тюркською. Не нам слідно буде шукати із так сувора р...

Рис. 1-2. Сторінки початку "Історії казарів"

Книга 5 44

Книга 5 45

I

Історико-географічний опис степової Передкавказської казавщини за епохи кам'яного знаряддя (палеоліту) 100, 40000-15000 р. до н. е. і за неоліту (за 5000-2100 рр.)

Цілий степовий Шадоржкоморський, Євразійський і Північнокавказський, од північ Дуння та широта геть аж до Болана, де ми дотри на яких історії виключно була геро-казарів, а далі їх казари на Бука країни, цимональним ходиштя.

На вислічався археологічний процесівний період, на одразушки яких і зміна широту, зарила одомовані тавро та явнаро степового простору (в близка-дівні), разра - така тут в'язався в казари. Геологія і археологія шаромо в цих місцях показуєши нам родиму іще стироківини (палеолітична) пікі, на я прубою зрештимою морса епохи на шукати, уріданні неугарбном стареуот ("булгаром") кам'яно

II

ГЕОГРАФІЧНА КАРТА ТА СІМВОЛІКА НАШОГО ПІВНІЧНОГО КИТАЙСЬКОГО...

Словит тюркською культурою од 1000 рр. до н. е. археологічні півання про творців її. Тюркські тюркідарки та іранська. Чи могла чати тоді від Чорного та Казівського морем алтайські (за звичі до тюрків) елементи?

Радко 1000 через налькі епох у деяких місцях північної Чорноморщини, а саме в широті II широті, кокоди-ча - до морських берегів, серед явнаро осілої казавщини, до яких і мізернат шукати і зміни особлими кам'яними копаньмика обробити ками, шукатися перод явнаро зрештимою розквітці дуже небулгарською культурою, позначає е особливо широкі зрештимою-казав розшир савинні гвардійські постою, в дикітвях

Рис. 3-4. Сторінки із так званої "першої частини"

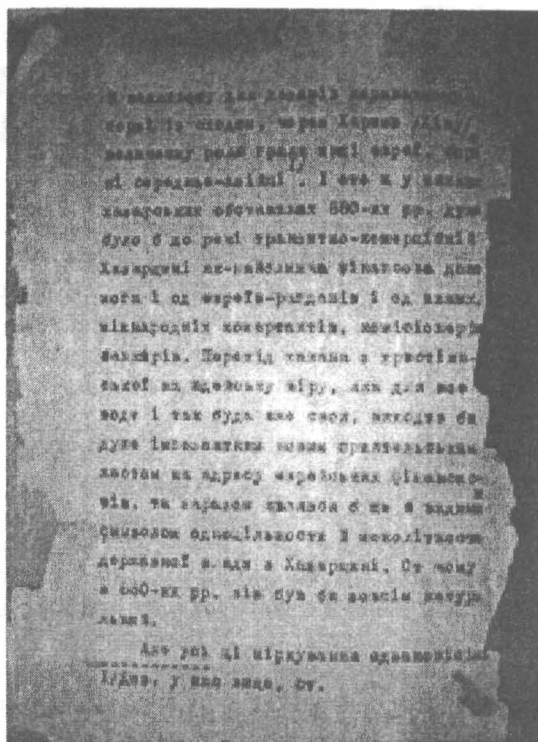
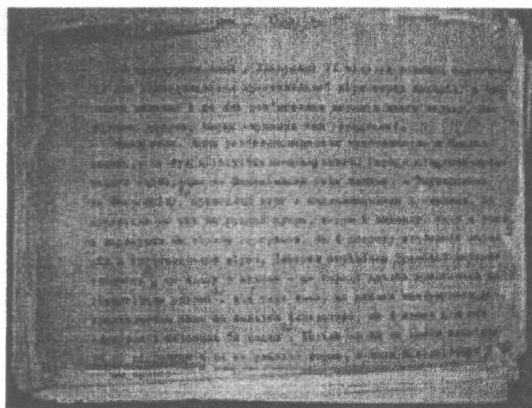

Рис. 5–6.
Перша й остання сторінки
так званої “другої частини”

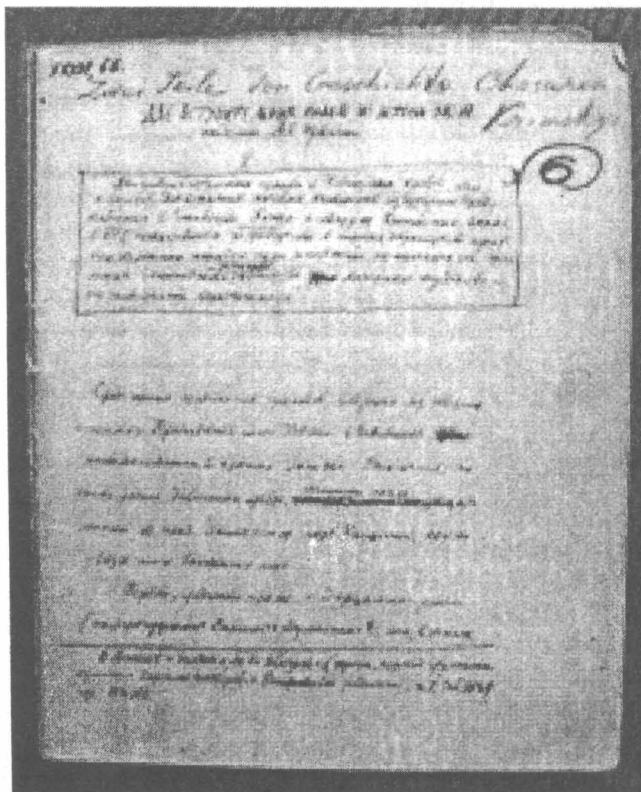

Рис. 7.
Початок вступу
до “Історії хазарів”
російською мовою